

Jedním z ukazatelů vyspělosti vědních oborů je jejich schopnost předvídání, která představuje přirozený důsledek poznání zákonitostí platných ve zkoumané oblasti. Pokud jde o sociální skutečnost, utopie předstihly o tisíce let pokusy o vědecké prognózy vyplývající ze znalostí zákonů sociálního vývoje.¹

Utopie vždy obsahují nějakou diagnózu stavu věcí a nějaké přesvědčení o vzájemné závislosti prvků sociálního systému. Podobné předpoklady můžeme nalézt ve všech utopických koncepcích počínaje Platónem a konče utopickými fantaziemi devatenáctého století. Tyto předpoklady se však přijímají implicitně, jsou nejasné a nedůsledně používány. Zpravidla pak celá struktura utopické koncepce bývá podřízena takovému způsobu uvažování, v němž je přání otcem myšlenky (wishful thinking), což zatemňuje jasnost úsudku a kriticismus.

Determinismus utopistů nabýval v průběhu staletí rozmanitých podob a jeho principy – dokonce v rámci téhož systému – nebyly zdaleka homogenní. Uznání role ekonomických vztahů jako činitele podmiňujícího všechny sféry sociálních jevů vystupovalo v teoriích velice různého charakteru. Projekty velmi radikální přeměny společnosti předpokládaly – jak u Platóna a Mora, tak u utopických socialistů – úplné přetvoření vlastnických vztahů. Na druhé straně je příznačné, že věnovaly málo místa fantaziím o technickém pokroku. Nejčastěji vůbec neobsahovaly myšlenky z této oblasti. Výjimku tu zřejmě tvoří Baconova *Nová Atlantida*, která je však málo radikální a jen slabě rozvíjí koncepci společenského zřízení.

Hlavním předmětem Baconovy utopie je nepochybně přetvoření kultury, týká

se však skoro výlučně jedné její oblasti – vědy, která je velkým empirikem chápána jako zdroj síly schopné přeměnit materiální prostředí člověka.

Většina utopických plánů na přetvoření kultury měla odlišný, humanistický charakter. Objevení volného času představovalo jednu z nejznamenitějších utopických myšlenek týkajících se budoucí společnosti. Utopisté jako humanisté v nejširším slova smyslu považovali volný čas občanů svých ideálních společností za příležitost ke vzdělávání, k vyhledávání uměleckých zážitků a k intelektuálním diskusím. Taková byla koncepce utopistů-učenců. Vedle ní se rozvíjela odlišná, v bájích a legendách živelně vyrůstající utopie šťastné země, hmotného blahobytu a bezstarostné, nezávazné zábavy.

Bude jistě užitečné, když sociolog zabývající se dnes prognózami v oblasti kultury učiní předmětem svých úvah obě verze utopické představy kultury. Koncepce utopistů-učenců však zasluhuje zvláštní pozornost, neboť dnešní badatel je může právem považovat za své předchůdce, i když by se měl při jejich následování vyhýbat omylům, jichž se dopouštěli.

Fantazie utopistů, která se bohatě uplatnila v návrzích na reorganizaci společnosti, zcela selhala v oblasti idejí vztahujících se k vývoji technických prostředků šíření kultury. Až na malé výjimky, k nimž náleží Bellamy, utopické vize kulturního rozvoje neanticipují objev nových forem šíření kultury, podobně jako nepředpokládají technickou revoluci v oblasti výroby. Naproti tomu předpokládají růst a rozšíření kulturních aspirací, jimž má společenská reorganizace zajistit možnost plného uspokojení. Utopisté zůstali de facto teoretiky, avšak ve svých intencích

* Článek rozvíjí koncepcce obsažené v referátu předneseném na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně.

¹ L. Mumford, *The Story of Utopias*, New York 1922; R. Boguslaw, *The New Utopians, A Study of System Design and Social Change*, Engelwood Cliffs 1965; R. Dahrendorf, *Pfäde aus Utopia*, München

1967; J. Modelmog, *Die andere Zukunft. Zur Publizistik und Soziologie der utopischen Kommunikation*, Düsseldorf 1970. Na utopické koncepcce navazoval rovněž S. Ossowski ve svých prognostických studiích z období války a prvních poválečných let, viz např. *Organizacja przestrzeni i życie społeczne w przyszłym osiedlu*, Działa t. III, Warszawa 1957.

byli zároveň tvůrci sociálního plánování a sociální politiky.

V současné vývojové etapě společenských věd jsou funkce teoretika-badatele a politika-plánovače obvykle odděleny v rámci společenské dělby rolí. To ovšem neznamená, že badatel je občansky a ideologicky lhostejný nebo že se nedostatečně zajímá o politické otázky. Praktická užitečnost badatelů spočívá právě v tom, že poznávají směry spontánního vývoje a váží objektivní možnosti realizace plánů.² Účast sociologa v kulturním plánování se pojí především s analýzou motivací lidského jednání, s rozбором hodnotových systémů a s formulací prognóz jejich vývoje v určitých předvídatelných podmínkách.

Mimořádná obtížnost předvídaní a plánování v oblasti kultury vyplývá ze značně větší různorodosti a nestálosti hodnotových systémů v této oblasti než v jiných sférách lidské činnosti. Tato situace bezpochyby souvisí se specifickým charakterem kulturních jevů, jemuž nyní musíme věnovat svoji pozornost.

Nutnost odlišení kultury v užším smyslu se stává zvlášť naléhavou při úvahách praktického rázu, neboť instituce označované jako kulturní působí v oblasti fakticky spjaté s užším chápáním tohoto pojmu. Jsou to instituce, které mají co činit s uměleckou tvorbou a s recepcí umění, s popularizací vědy a šířením informací i s jistými oblastmi zábavy. Osvětové a vědecké instituce jsou obvykle organizačně oddělené, ale v souběžném chápání jsou s kulturou pevně spjaty. V některých zemích jsou s ní spojeny — a to i institucionálně — otázky náboženství a víry.

Taková struktura společenských institucí není výsledkem teoretické úvahy. Je však možno prokázat, že zásady implicitně v ní obsažené jsou ve shodě s kritérii odlišujícími kulturu v užším smyslu, která můžeme označit jako kritéria symbolická a autotelická nebo realizační.³

V souladu s těmito kritérii náleží do okruhu kultury v užším pojetí i jevy komunikace mezi lidmi neboli jevy semiotické interakce, které nemají bezprostředně instrumentální charakter. Druhé z obou

kritérií má zvláštní váhu jako činitel vymezující specifické podmínky předvídaní a plánování v oblasti kultury. Toto kritérium je zvlášť obtížné přesně určit, takže může vyvolávat nedorozumění.

Protože všechny sféry lidské činnosti jsou vzájemně spjaty osobností člověka, můžeme uznat, že i estetické citění v oblasti hudby nebo abstraktního sochařství, nejčistší z hlediska autotelického charakteru, nezůstává bez vlivu na způsob uspokojování základních potřeb, na realizaci výrobních úkolů i na plnění občanských funkcí. Je ovšem zřejmé, že estetické citění i zábava souvisí s takovými funkcemi jen zprostředkovaně a velmi vzdáleně ve srovnání s komunikací uskutečňovanou například v průběhu výrobních procesů, v politické činnosti a v dalších sférách lidského života, které mají zcela praktický ráz.

Sféry praktické činnosti, které se přitom vyznačují dalekosáhlou institucionalizací, jsou plně podchyceny plánovacími procesy a představují také poměrně nejistější rovinu předvídaní. Týká se to zvláště ekonomických procesů. Známe-li užitnou hodnotu výrobků široké spotřeby, můžeme se značným stupněm jistoty předvídat jejich budoucí konzum, který závisí na ceně výrobků a na koupěschopnosti obyvatelstva. Předvídaný vzrůst životní úrovně bude mít za následek předvídatelný vzestup spotřeby jakostnějších výrobků. Přitom určení kvality takových produktů, jako jsou standardní bytová zařízení, pračky, chladničky a automobily, nepůsobí zvláštní obtíže.

Jinak se jeví tato otázka v oblasti kultury chápané výše naznačeným způsobem. Ne všechny elementy kultury můžeme považovat za statky široké spotřeby a hodnotící soudy jsou v této oblasti zvlášť sporné.

Samo poznání hodnotových systémů působících v dané společnosti v jejich různých rovinách není jednoduchým úkolem. V řadě sociologických analýz, zejména v úvahách S. Ossowského, Ch. Morrise a K. Kluckhohna, se obrací pozornost na různorodost hodnocení, jimiž se řídí i tyto osoby v různých životních situacích.⁴

² Výsledkem přihlížení k plánovacím perspektivám je tzv. formovaná prognóza.

³ A. Kłosowska, *Masová kultura*, Praha 1967.
¹ Pojetí kultury. Viz A. Kłosowska, *Z historie i sociologie kultury*, Warszawa 1969, cz. III.

⁴ S. Ossowski, *Konflikty niewspółmiernych skal wartości*, Działa t. III; Ch. Morris, *Varieties of Human Value*, Chicago 1965; C. Kluckhohn in T. Parsons, *Toward a General Theory of Action*, New York 1951.

Výsledkem těchto úvah je rozlišování tří různých kategorií hodnot: hodnot uznávaných, shodných s normami přijatými daným okruhem lidí nebo jednotlivcem a pevažovanými za hodné toho, aby byly žádány; hodnot pocíťovaných, tj. fakticky žádoucích, a konečně hodnot realizovaných, tkvících v základech prováděných činností a těmito činnostmi implikovaných a vyjadřovaných.

Při ideálním souladu se všechny tři kategorie hodnot mohou vzájemně kryt. V jistých případech mohou být přinejmenším dvě z nich souběžné a konečně někdy každá z kategorií se může v těchže oblastech lišit od ostatních.

Cím méně je daná oblast lidské činnosti podrobena prověre praktické užitečnosti, tím snadněji se rozcházejí kategorie uznávaných, pocíťovaných a fakticky realizovaných hodnot. Cím pevnější je naopak sepětí se sférou praxe sloužící k uspokojování základních potřeb a k tvorbě hlavních, zejména ekonomických statků, tím jasnější jsou kritéria a tím snáze se předvídá volba hodnot.

Tuto závislost si můžeme ukázat na příkladu školství a osvěty. V současných společnostech má aplikovaná věda ve vztahu k ekonomickému rozvoji výrazně instrumentální charakter. To dokazují velké finanční náklady na rozvoj vědy, které ve vysoce vyspělých zemích činí 5 % rozpočtu. S tím souvisí začlenění osvěty do systému plánování jako jednoho z důležitých nástrojů formování lidského činitele výroby a organizace moderní společnosti.

Plánování této oblasti kultury je zvlášť účinné v socialistických zemích, v nichž je stát jediným organizátorem osvětového systému. Plán, který určuje rozvoj školství stanovením počtu škol, jejich charakteru a úrovně i počtu žáků a učitelů, se stává reálnou základnou pro předvídání, pokud jde o roli vzdělání jako činitele, jenž otvírá přístup k práci, vymezuje úroveň příjmů a vyznačuje místo v sociální hierarchii. Díky této roli je dostatečně motivováno studium v oblastech vzdělání zahrnutých do školského systému. Za této situace můžeme očekávat souběžnost přinejmenším dvou kategorií hod-

not — hodnot uznávaných a realizovaných. Tato shoda posiluje základy prognóz v osvětové oblasti.

Ve vztahu k rozvoji vědy a zvláště přírodních a technických disciplín působí v zásadě též podmíněnost a tytéž stimuly jako ve vztahu k školskému systému. I zde proto můžeme předvídat ne-li kvalitu, tedy přinejmenším počet zahajovaných prací a ohlašovaných děl, který by měl být úměrný plánovanému stavu vědeckých pracovníků. Rovněž umělecká činnost nabývá ve stále rostoucí míře charakteru odborné práce specialistů, kteří jsou pro své funkce připravováni odpovídajícím systémem vzdělání. Akademický titul se ovšem jistě nikdy nestane ani dostačující, ani nezbytnou podmínkou vynikající umělecké tvorby.

Za sférou osvěty se pak v okruhu kultury prostírá široká sféra svobodné tvorby a kulturní recepce. Plánování a předvídání jejího rozvoje je otázkou mnohem složitější a vyžaduje podrobnější analýzu různorodých prvků. Především tu musíme rozlišit dostupnost kulturních informací a jejich faktické využívání, a také předvídání kvalitativního i kvantitativního aspektu obou těchto složek. Nesouměřitelnost tří výše rozlišených kategorií hodnot tu vystupuje zvlášť často a znesnadňuje předvídání.

Realistické předvídání kulturního rozvoje by mělo analyzovat a extrapolovat trendy vystupující v dané společnosti. Mělo by přitom přihlížet k možnosti technických inovací, na něž obvykle zapomínali utopisté. Na rozdíl od nich by mělo oddělit vize žádoucí skutečnosti od skutečnosti v rámci daných podmínek očekávané, a to právě proto, aby ukázalo podmínky nezbytné k uskutečnění žádoucího stavu.

V socialistické společnosti představuje kulturní politika jeden z podstatných činitelů rozvoje kultury.⁵ Vyznačuje cíle rozvoje zahrnující určitý systém hodnot — tím se podobá koncepcím utopistů. Avšak na rozdíl od utopických fantazií disponuje určitými prostředky k dosažení zamýšlených cílů, i když tyto prostředky nejsou neomezené. Můžeme říci, že kulturní politika v socialistických zemích

⁵ Kulturní politika v širokém smyslu je obecným jevem ve vyspělých společnostech, liší se však obsahem i rozsahem v závislosti na společenském zřízení, na kulturních tradicích a zvláštnostech a

není všude plně uvědomovaným a uznávaným jevem. Viz např. diskusi ve svazku *Communications*, CEC MAS 1969, No 14.

směřuje k největšímu možnému rozšíření kulturní účasti na nejvyšší možné úrovni. Sociologická analýza by měla brát v úvahu tyto předpoklady při práci s daty sloužícími ke konstrukci prognózy kulturního vývoje. Její praktická užitečnost přitom závisí na pokud možno všestranném zkoumání podmínek, které usnadňují i znesnadňují realizaci těchto předpokladů.

Východiskem pokusů o prognózu je zkoumání existujícího stavu kulturní účasti i hledání závislosti mezi charakterem této účasti a různými faktory sociální a kulturní situace. Tímto způsobem se stanoví hlavní nezávislé proměnné podmínující kulturní diferenciaci v okruhu dané společnosti. Tyto proměnné budeme dále nazývat proměnnými kulturních mezer a kulturní distance.⁶

Takovou metodu můžeme použít v mezinárodních výzkumech, jakkoli odlišnost sociálně ekonomických systémů i kulturních tradic bude podobné pokusy znesnadňovat. V rámci jedné společnosti a v časovém úseku, v kterém se v ní uplatňuje relativně jednotný vývojový proud, jsou takové výzkumy mnohem plodnější, a to jako základ prognóz středního dosahu. Pro ilustraci této procedury použiji v dalším výkladu údaje týkající se stavu a vývoje kultury v Polsku. Tam, kde to bude možné, uvedu pro srovnání také další data.

Kulturní účast se v současné vyspělé společnosti projevuje velmi různým způsobem. Pro usnadnění rozboru můžeme v jejím okruhu vydělit tři odlišné systémy nebo roviny, z nichž každou charakterizují rozdílné typy sociálních kontaktů určujících rámec kulturní výměny. První systém se realizuje v bezprostředních neformálních kontaktech; druhý ve zformalizovaných institucích kulturní činnosti při bezprostředním styku osob předávajících i přijímajících kulturní obsahy (divadlo, koncert, přednáška). Třetí systém spočívá v působení hromadných sdělovacích prostředků.

Třetí systém je nejrozšířenější a po obsahové stránce nejroznorodější, a proto nám poslouží jako východisko analýzy ukazující použití koncepce proměnných

kulturních mezer v prognostických výzkumech.

Rozhlas a televize představují nástroje kulturního styku, jejichž vývoj a šíření je možno plánovat skoro tak jako zásobování výše uvedených výrobků hromadné spotřeby, které mají čistě instrumentální charakter. Základem takového plánování je předpoklad, že tato zařízení představují předmět skoro všeobecné potřeby.⁷ Rozdíl jejich rozšíření v různých společenských vrstvách bezpochyby souvisí s vlastnickou diferenciací. Nemůžeme je však pojímat výlučně jako odraz ekonomické situace rodin, neboť už od doby, kdy Halbwachs zkoumal vývoj potřeb dělnických rodin, víme, že stejně vysoké příjmy se v rozpočtech různých společenských kategorií používají různě. Přitom se uplatňují preference, jež jsou výsledkem pocíťovaných potřeb a aspirací.

V důsledku toho dokonce i u tak prostých jevů, jako je koupě rozhlasového nebo televizního přijímače, je rozhodnutí podmíněno celou složitou soustavou situacních a motivačních činitelů. Výzkumy operující ukazateli snadno zachytitelnými při hromadném statistickém zpracování dovolují určit hlavní rysy skupin obyvatelstva, jež se od sebe liší možnostmi přístupu k masovým sdělovacím prostředkům.

Na příkladu Polska můžeme snadno ukázat, že hlavní proměnné diferencující kulturní účast v oblasti rozhlasu a televize jsou místo bydliště a úroveň vzdělání. První z těchto proměnných, označovaná jako ekologická proměnná, je vyjadřována především rozdílem mezi městem a vesnicí. V Polsku připadaly koncem šedesátých let (v roce 1969) 173 televizory na 1000 obyvatel města a 58 televizorů na 1000 obyvatel vesnice. Značné rozdíly byly také mezi velkými a malými městy.

Podobné diferenciaci, byť na jiné úrovni, se projevují v mnoha zemích s různými formami zařízení a s různou společenskou strukturou. Ve Francii mělo v roce 1960 televizor 3,3 % rolnických rodin. Mezi městskými rodinami patřícími k vyšším společenským třídám byl tento poměr téměř desetkrát vyšší (30 %).⁸

⁶ Termín „cultural gap variables“ jsem zavedla v referátu *Qualitative and quantitative factors in cultural planning and development*, předneseném na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varšavě r. 1970.

⁷ V evropských, zvláště socialistických zemích se

vzhledem k odlišnému charakteru televizního programu neprojevila nechuť intelektuálů vůči televizi v takovém stupni jako ve Spojených státech.

⁸ J. Cazeauve, *Sociologie de la Radio-Télévision*, Paris 1965.

V tomto posledním případě vystupuje ekologické kritérium ve spojení s jinými činiteli podmiňujícími sociální distanci. Avšak již samo toto kritérium, posuzované izolovaně, představuje dobrý základ prognózy. Dovoluje předvídat, že záměrně s postupem přímé urbanizace, tzn. s růstem procenta obyvatelstva bydlícího ve městech, vzroste nasycení televizory, jako ostatně i jinými masovými sdělovacími prostředky. Podobně působí i nepřímá urbanizace, která se projevuje na venkově přejímáním městských zvyklostí v důsledku zintenzivnění kontaktů souvisejících zvláště s dojížděním do města za prací v průmyslu.

Obě formy urbanizace tedy působí na zaplňování kulturních mezer a na zmenšování distancí. Poněvadž pak urbanizace i industrializace jsou předmětem dlouhodobých plánů, získává předvídaní kulturního rozvoje, který je s nimi těsně spjat, dobré základy.

Proměnná vzdělání je v mnoha zemích, mezi jiným i v Polsku, úzce spojena s dostupností hlavních prostředků masové komunikace. Plánování rozvoje osvěty tedy nepřímo určuje rovněž sledování masových sdělovacích prostředků nebo participaci v jiných oblastech kultury. Při zkoumání vlivu této kategorie proměnných vyvstává problém mnohem složitější, než je otázka prostých kvantitativních proporcí účasti v nejpobulárnějších oblastech kulturního působení. Běží totiž nikoli o kvantitu, ale o kvalitu kulturní recepce.

Výzkumy prováděné v různých zemích ukazují, že téměř 100 % osob s vysokoškolským a úplným středoškolským vzděláním čte noviny a poslouchá rozhlas. Sledování televize může být při této úrovni vzdělání omezeno zmíněnými intelektuálními zábranami, jež se objevují v některých zemích, kde je televizní program zvlášť nápadným výrazem negativních stránek masové kultury. Avšak růst vzdělanosti obecně těsně souvisí s rozšiřováním kulturních zkušeností.

Proměnná vzdělání je tedy zvlášť užitečná při výzkumech diferenciací v těch oblastech kultury, které nejsou předmě-

tem masové recepce. Do těchto oblastí náleží četba knih a návštěva divadel, koncertů a výstavních síní.

Četba knih, která nesouvisí se školními povinnostmi ani s výkonem povolání, není nikde všeobecným jevem. Údaje získané ve výzkumech nejsou plně srovnatelné vzhledem k nejasnému určení jevu a k odlišnostem používaných ukazatelů. Za kritérium četby někteří badatelé považují přečtení přinejmenším jedné knihy za měsíc, jiní její přečtení v průběhu dvou nebo tří měsíců a ještě jiní označují za čtenáře všechny, kteří odpověděli kladně na zcela obecně položenou otázku, zda čtou knihy.⁹

Proto je možné srovnávat jen práce operující stejnými měřítky. Francouzské výzkumy prováděné v roce 1960 zdůraznily roli ekologické proměnné a proměnné vzdělání při selekci čtenářů. Podíl čtenářů kolísá od 25 % v malých vesnických pospolitostech do 61 % ve velkých městech a od 28 % u osob se základním vzděláním do 80 % u absolventů lyceí a vysokých škol. Vliv této druhé proměnné se projevuje výrazněji.

Podobné závislosti ukázal polský monografický výzkum prováděný ve velkém a malém městě s použitím o něco přísnějšího měřítka, pokud jde o počet přečtených knížek, než tomu bylo v předešlém případě. Z osob se základním vzděláním v malém městě bylo kvalifikováno 11 % jako čtenáři knih a ve velkém městě 16 %; z osob s vysokoškolským a středoškolským vzděláním činily odpovídající podíly 62 a 68 %.¹⁰

Zjištění výrazného spojení četby se stupněm urbanizace a úrovní vzdělání dovoluje očekávat rostoucí zájem o knihu s mírou společenského rozvoje, pokud se v oblasti kultury a způsobu trávení volného času neobjeví nějaké nové faktory, které poruší nynější rozdělení kulturních zájmů. Dosavadní údaje dovolují usuzovat, že ani televize, ani například turistika spjatá s motorizací nepředstavují skutečnou hrozbu pro knihu, neboť oba tyto činitele i jiné novodobé prostředky k vyplnění volného času jsou nej-

⁹ B. Berelson, *Who Reads What Books and Why*, in *Mass Culture*, Glencoe 1957; R. Williams, *Communications*, London 1966; *Le livre et la lecture en France*, Paris 1968; A. Siciński, *Czas wolny i kultura masowa w środowisku ludności miejskiej*, Warszawa 1966.

¹⁰ Výzkum sociální struktury provedený W. Wesolowským a výzkum autorčin pracovaly s kritériem nejméně jedné knihy přečtené během dvou posledních měsíců.

nější právě v sociálních kategoriích s nejvyšší úrovní četby. Bude-li tedy šíření těchto prostředků postupovat rovnoběžně se zvyšováním úrovně vzdělání, měl by ho provázet nikoli pokles, nýbrž vzestup četby.

V každém případě čtení knih představuje nyní ve všech zemích oblast kultury, v jejímž rámci se skrývají velké kulturní rezervy čekající na své využití. Toto tvrzení se týká všech druhů četby nezávisle na úrovni čtených knih. Ještě širší rezervy jsou v rámci druhé soustavy kultury ve sféře institucí, jako jsou činoherní divadla, filharmonie a muzea. Charakter a organizace těchto institucí se pojí s mnohem jednoduššími obsahy, díváme-li se na ně z hlediska jejich úrovně.

V Polsku bylo koncem šedesátých let 68 činoherních divadel, tedy stejně jako ve Spojených státech (s výjimkou New Yorku), které mají šestkrát více obyvatel.¹¹ Přes toto poměrně vysoké číslo byl však počet divadelních návštěvníků v Polsku několikanásobně nižší než počet návštěvníků biografů. Vzdělání zřejmě představuje proměnnou diferencující návštěvu divadel, přitom však i mezi osobami s vyšším vzděláním je podíl divadelních návštěvníků malý. Počet absolventů vysokých a středních škol trvale roste, nicméně v průběhu desetiletí jsme zaznamenali nikoli růst, nýbrž jistý pokles návštěvnosti divadel. Příznivější je dynamika návštěvnosti symfonických a komorních koncertů a také muzeí, avšak žádná z těchto oblastí nedrží krok s růstem počtu posluchačstva masových sdělovacích prostředků.

Pokud jde o rozhlas a televizi, je poměrně snadné určit formální práh nasycení společnosti, při jehož dosažení připadá jeden přijímač na jednu statistickou rodinu. K faktickému nasycení všech sociálních kategorií dochází zřejmě při vyšším poměru, ale ani ten není obtížné odhadnout a jeho dosažení je možno napláňovat.

Jinak vypadá otázka informací představujících určitý kvalitativní, tj. estetický a intelektuální charakter. Motivace řídící volbu je v tomto případě do té míry odlišná od motivace v oblasti získávání výrobků hromadné spotřeby, že každé předvídání je vystaveno riziku omylu.

Kulturní politika může usilovat o poskytování prostředků uspokojení potřeb v podobě dostatečně hojných a dostupných kulturních statků a zařízení. Naproti tomu plánování samotných potřeb není plně možné, ačkoli existence prostředků uspokojení také není pro vznik potřeb bez významu. Na to upozorňoval Marx, když mluvil o výrobě vytvářející potřeby.

Utváření postojů rozhodujících o kulturní volbě však představuje velmi složitou otázku. Sama volba hodnotového systému, jenž se má propagovat, není vůbec jasná ve vztahu ke kulturním obsahům, které nemají bezprostředně instrumentální význam. Můžeme tu například zaznamenat odlišnost mínění tvůrčí avantgardy experimentující v oblasti umění od stanoviska kulturní politiky preferujícího hodnoty potvrzené klasiky a ustálené umělecké konvence.

Skola je poměrně neoperativnějším nástrojem vštěpování hodnot přijímaných kulturní politikou. Účinnost jejího vlivu na formování kulturních postojů však závisí na mnoha hlediscích – na směrech vzdělání, jež neposkytují stejné místo problematice kultury v užším smyslu, na odborné orientaci žáků a především pak na spolupůsobících vlivech jiných činitelů socializace.

Mezi těmito činiteli hraje nejvýznamnější úlohu rodina a jejím prostřednictvím třídní a místní prostředí, dále skupiny vrstevníků a přátel a také okruh spolupracovníků, který na pracovišti reprezentuje třídně profesionální prostředí. Všechny tyto skupiny mají neformální charakter a nejsou přímo dostupné působení těch institucí, které organizují a řídí kulturní život.

Spojení vlivů těchto různorodých činitelů utváří postoje, které mohou nabývat odlišnou podobu v závislosti na kategoriích hodnot, jež jsou jejich předmětem. Vliv školy může například dominovat ve sféře uznávaných hodnot literárních, výtvarných a hudebních, ale ve sféře hodnot pocítovaných a realizovaných mohou silněji dominovat hodnoty šířené rodinnou tradicí nebo záliby a zájmy přátelských skupin.

¹¹ Údaje podle: *Statystyka Polska 1969*, GUS; *Cultural Life and Leisure in America, 1969*, Congressional Chart. Inc. Podle posledního pramene

polovina divadel existujících nyní ve Spojených státech vznikla v posledním desetiletí.

Na druhé straně může pak být velmi nestejná úroveň kulturních obsahů vyhledávaných v různých sdělovacích kanálech. V jedné oblasti, například při volbě literatury, může být značně vyšší, určená sublimujícím vlivem školy utvářející intelektuální a estetickou hierarchii. V jiných oblastech, například při sledování masových sdělovacích prostředků považovaných výlučně za zábavu, může být tato úroveň značně nižší, zcela podřízená sponzánním zálibám a náladám.

Empirické výzkumy prováděné v Polsku v různém sociálním prostředí umožnily poznat, jak složité jsou komplexy postojů a hodnot v oblasti kultury, jejíž osvojení a pěstování nemá bezprostředně instrumentální charakter. Společenská revoluce uskutečněná v Polsku mnohostranně ovlivnila formování těchto postojů.

Historikové a sociologové zkoumající historický vývoj kultury nejednou potvrdili její roli jako ukazatele sociálního statusu. Rozmach masové kultury a demokratizace kultury, které v soudobých společnostech probíhají různě, a to v závislosti na zřízení těchto společností, přispěly k oslabení pouta mezi třídní příslušností a stylem kulturní recepce; toto pouto však neodstranily. Pokud si střední a vysoká škola uchovává roli aparátu třídní selekce, potud trvají i postoje spojující kulturu vyšší úrovně s vyššími sociálními třídami nebo s určitými sociálními okruhy.

Takovou kulturu pak může dělnické a rolnické prostředí odmítat jako cizí, buržoazní kulturu nebo jako sféru aktivity „běloruček“.¹² Odmítání se přitom může pojít s pohrdáním nebo s určitou dávkou závisti. V prvním případě zůstane kultura vyšší úrovně sférou neuznávaných, nepocitovaných a nerealizovaných hodnot; v druhém případě bude náležet k uznávaným hodnotám, byť i nepocitovaným a nerealizovaným.

Kulturní politika v Polsku, podobně jako v jiných socialistických zemích, považuje za jeden ze svých hlavních cílů zevšeobecnění kultury vyšší úrovně, tzn. racionálního způsobu myšlení, moderní vědy, klasických děl i vzácných výtvorů moderního umění.

Působení kulturní politiky směřující k omezení vlivu ekologické proměnné a proměnné vzdělání, jež jsou spjaty s kulturní stratifikací společnosti, bylo dosud účinné jen v určitém rozsahu. Ve výzkumech dělnického prostředí se někdy setkáváme s odmítáním složek kultury vyšší úrovně jako cizích. Týká se to zvláště symfonické hudby a obtížných literárních děl. Avšak mladší dělníci, zejména odborně vyškolení dělníci mající předpoklady postupu v zaměstnání, často uznávají hodnoty, které nepocitují a svou kulturní účastí nerealizují.¹³

Takové stanovisko otevírá cestu ke zvýšení úrovně a rozšíření rozsahu kulturní recepce. Jeho prognostický význam musí však být ještě empiricky prověřen. V určitých případech se dosti houževnatě udržuje nesoulad uznávaných a realizovaných hodnot. Svědčí o tom například vztah k divadlu, které podle našich výzkumů je ve vědomí různých sociálních okruhů jedním z nejčastěji uváděných symbolů kultury. Tato skutečnost ve spojení s údaji o stagnaci, popřípadě o poklesu návštěvnosti divadel ilustruje výše formulovanou tezi o složitosti vztahu k různým kategoriím hodnot.

Nesoulad mezi uznávanými, pocitovanými a realizovanými hodnotami může komplikovat prognózu zejména vzhledem k inteligenci, neboť zvláště tato sociální kategorie projevuje sklon k deklarování hodnot uznávaných, avšak ne vždy realizovaných. Je to důsledek toho, že ve srovnání s osobami s nižším vzděláním se lépe orientuje v hierarchii oficiálně přijatých hodnot a s tím spojeného kulturního snobismu. Kromě příznaků takového postoje jsme ve výzkumech inteligence rovněž zjistili charakteristické rozdíly v úrovni recepce ve velmi tradičních oblastech kultury, jako jsou literatura nebo divadlo, a v oblasti masových sdělovacích prostředků. V této druhé oblasti je úroveň recepce celkově nižší. Soudíme, že tento rozdíl je spjat ani ne tak s objektivní úrovní obsahu sdělovaného masovými prostředky jako s odlišným postojem vůči nim.

Tím se omezuje vliv masových prostředků, které jsou jinak významným faktorem

¹² Viz P. Bourdieu, *La Reproduction*, Paris 1970; R. Kaës, *Comportement et représentations culturelles chez les ouvriers*, in: *Images de la culture*, Paris 1966; J. Chłasiński, *Kultura amerykańska*, Warszawa 1962.

¹³ Např. ve výzkumech Z. Bokszańského mladí dělníci vyjadřovali naději, že budou moci uvést své děti do oblastí hodnot, které sami považovali za cenné, avšak nepřístupné pro přílišnou obtížnost.

redukce kulturních mezer vzniklých z ekologických podmínek. Při předvídání rozvoje rozsahu a forem kulturní účasti spojeného se zvyšováním úrovně vzdělání musíme brát v úvahu i změny zájmů o různé oblasti kultury, zvláště počítáme-li s tím, že se objeví nové prostředky sdělování a snad i kulturního výrazu.

Jiným faktorem zasluhujícím pozornosti je předvídání vývoje vzdělání. Pro Polsko v roce 1980 se předvídá téměř zdvojnásobení podílu osob s vysokoškolským vzděláním ve srovnání s rokem 1960. Tento podíl má růst rychleji ve skupině technických a exaktních věd než ve vědách humanitních a společenských. Ve vyspělých a rychle se rozvíjejících zemích je to obecný jev, který může specifickým způsobem ovlivnit redukci kulturních mezer a distancí. Podle dosavadních pozorování můžeme připustit, že všeobecný rozvoj vzdělání s výraznou převahou technických specializací může vést k značné kvantitativní intenzifikaci kulturní účasti, která však nemusí automaticky vést k vyšší úrovni recepce.

Ke zvýšení úrovně účasti je konečně nezbytné, aby kulturní politika působila dvěma směry: ve směru utváření zájmů a zálib a ve směru takového výběru obecně dostupných kulturních obsahů, který by podporoval tvorbu vyšší úrovně a zajistil by jí odpovídající široký rozsah i vhodné uvedení. Posloužily by tomu například vysoké náklady dobré literatury a dobrého tisku, dostatečně dlouhý vysílací čas v rozhlasu a televizi v době největšího poslechu i finanční podpora divadel, hudebních a výtvarných institucí.

Kulturní politika socialistických zemí, omezujících komercializaci kultury, může dosti účinně působit druhým z obou směrů a usilovat o sublimaci kultury dostupné obecné úrovni. Avšak jen utopické myšlení by mohlo předpokládat, že výlučně touto cestou se dá dosáhnout zvýšení úrovně kulturní účasti. Dostupnost kultury vyšší úrovně je důležitou a nezbytnou podmínkou přeměny recepce, není však podmínkou dostačující. Kvalita recepce bude vždy ve značné míře záviset na svobodném rozhodnutí a volbě uskutečňované v různých sociálních kategoriích.

Podstatné snížení kulturních distancí v této oblasti vyžaduje působit na sféru

intelektuálních postojů, zálib a zájmů. Role školy jako činitele egalitizace a sublimace je tu nepochybná, do značné míry však závisí na tom, jaké místo bude ponecháno všeobecnému vzdělání – vzhledem k požadavkům odborného vzdělání instrumentálního rázu. Školská reforma v Polsku v šedesátých letech zavedla do základních škol mnoho prvků všeobecného vzdělání; naproti tomu v systému středního školství početně převažuje typ vzdělání odborného. Podobná situace je v řadě zemí a je předmětem diskusí bohatých na teoretické spory.

Je nepochybné, že vzhledem k instrumentálním povinnostem školy připadá mimoškolním kulturním institucím tím větší role při rozvíjení a prohlubování obecných teoretických zájmů i estetických zálib. Výsledky jejich činnosti by byly značně větší, kdyby tyto instituce dokázaly působit nejen na izolované jednotlivce, ale na celé skupiny a neformální okruhy, představující prvky primárního kulturního systému. Ze samé podstaty tohoto systému, charakterizovaného neformální sociální vazbou, však vyplývá jeho omezená dostupnost pro bezprostřední vliv kulturní politiky. Proto se také v oblasti kvalitativních přeměn kulturní účasti obtížně plánuje a předvídá.

Neformální skupiny byly dosud hlavně předmětem sociálně psychologických výzkumů směřujících k určení nejobecnějších mechanismů společenské interakce a formulaci jejich zákonů. Zdá se, že je velmi potřebné soustředit pozornost na procesy kulturní transmise a na recepty uskutečňované v těchto skupinách, na jejich působení, které vytváří kulturu a formuje vztah k ní tím, že přijímá určité hodnotové systémy a ovlivňuje jejich vývoj. Podobné výzkumy mohou poskytnout cenné informace pro kulturní plánování.

Tyto výzkumy překračují hranice statistického výkaznictví a ukazují, že při vši užitečnosti operací s proměnnými kulturních mezer se můžeme v okruhu těchto ekologických nebo vzdělanostních kategorií setkat se značnou diferenciací postojů a hodnot.

Kulturní vývoj dělnické třídy pak představuje přirozený předmět živého zájmu kulturní politiky socialistických zemí. Výzkumy dělnického prostředí v Polsku dokazují jeho značnou diferencovanost

ve vztahu ke kultuře.¹⁴ Úroveň kulturních zájmů dělníků z velkých a malých měst je různá. Přejít mezi sociální pozicí dělníka a duševního pracovníka se stává plynulým. Děti asi z 90 000 polských dělnických rodin studují na vysokých školách a děti značně většího počtu rodin navštěvují střední školy. V důsledku toho působí na dělnické prostředí vliv akademické kultury.

Podobné procesy budou v nejbližších desetiletích nepochybně intenzivnější. Nemůžeme vyloučit, že určité okruhy budou i nadále odmítat zmíněné hodnoty kultury vyšší úrovně a že se budou omezovat na přijímání lehkých obsahů masové kultury. Avšak na druhé straně se prestiž vědy spjatý s procesy vědeckotechnické revoluce může při odpovídajícím propagačně výchovném působení stát základem obecného prestiže vědy, racionálního myšlení a hledání nikoli nejsnazších, nýbrž stále

složitějších a hlubších hodnot ve sféře uměleckého citění a dokonce ve sféře zábavy.

Vývoj průmyslové civilizace jistě nesměruje k utopii, v níž se automaticky realizují podobné naděje kulturní politiky. Avšak nevylučuje, že se k realizaci takových očekávání přiblížíme v důsledku organizačního úsilí řízeného vědou o sociálním rámci kultury.

Přitom nejde o úplnou unifikaci kulturní účasti na nejvyšší úrovni. Byla by to koncepce nejen nereálná, nýbrž také nebezpečná, stejně jako mnoho dějinných utopických návrhů na tuhou reglementaci všech forem společenského života. Jde však o to, aby kulturní mezery a distance podmíněné proměnnými sociálního statusu a sociální situace nahradila diferenciaci vyplývající z různorodosti individuálních zálib, potřeb a aspirací.

Přeložila Dagmar Vichnarová

¹⁴ S. Widerszpil, *Skład polskiej klasy robotniczej*, Warszawa 1965.